

Filosofie



Martha Nussbaum

'Filosofie' wordt in opdracht van de Stichting Informatie Filosofie uitgegeven door: Uitgeverij DAMON b.v.
 Postbus 2014, 6020 AA Budel
 telefoon 31.(0)495 - 499 319,
 telefax 31.(0)495 - 499 889,
 info@damon.nl, www.damon.nl
 Bankrelatie: SNS-bank
 rek.nr. 92.34.30.512
 Voor België: Fortis Bank, Hamont
 rekeningnr. 235-0403745-43

'Filosofie' verschijnt in de maanden februari, april, juni, augustus, oktober, december.

Jaarabonnementsprijzen
 Nederland € 30,-
 België € 36,50, Duitsland € 36,50
 Los-nummerprijzen
 Nederland € 7,-
 België € 7,75 Duitsland € 7,75
 (prijzen inclusief verzendkosten)

Abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd. Opzeggen abonnement: 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

Administratieadres
 Uitgeverij DAMON b.v. (zie boven).

Advertentietarieven
 Neem voor tarieven contact op met: Parren Mediamanagement,
 Heimansstraat 18, 6285 AM Epen,
 tel. (043) 455 14 36, fax (043) 455 22 35,
 e-mail: parren.media@planet.nl.
 Opname van advertenties is mede onderworpen aan goedkeuring van de uitgever en de hoofdredacteur.

Hoofdredacteur
 Drs. W.H.M. (Harry) Willemsen
 Akkerstraat 2
 5528 CH Hoogeloon
 Tel. 0497-681714
 E-mail: h.willemsen8@chello.nl

Redactie / hoofdredactie in samenwerking met een daartoe per thema wisselende mederedacteur, in casu Sandra Aerts, Licentiaat Germaanse talen.

Redacties der diverse vaste rubrieken
Comparatieve Filosofie
 Dr. B.M.J. Nagel
 Papaverstraat 8
 1402 CW Bussum
 Tel. 035-6919988
 E-mail: br.nagel@planet.nl

Filosofie en Techniek
 Vacature

Filosofische Praktijken
 Drs. L.J.M. (Leon) de Haas
 Elmptweg 20
 6042 KL Roermond
 Tel. 0475-350412
 E-mail: leon@bronkhorst-dehaas.nl

Filosofie en Onderwijs
 Drs. P.I.J. de Wind
 Tramstraat 46
 5611 CR Eindhoven
 Tel. 040-2960809
 E-mail: pdewind@tiscali.nl

ISSN 0925-9449

Tweemaandelijks tijdschrift voor algemeen toegankelijke wijsbegeerte en voor nieuws over filosofie en levensbeschouwing



Filosofie

Jaargang 17, Nummer 5,
 oktober/november 2007

Ten geleide

Het bloeiende leven van Martha Nussbaum Sandra Aerts, Lic. Germaanse talen	2
Het beschavingsoffensief van Martha Nussbaum Dr. Ronald Tinnevelt	5
Martha Nussbaums poëtische rechtvaardigheid <i>Literair oordelen of oordelen over literatuur?</i> Sandra Aerts	9
Empatisch wereldburgerschap als moreel ideaal Dr. Mark Coeckelbergh	14
Meesterschap over het lot <i>Inspiratie uit Martha Nussbaums werk voor ethiek van de technologie</i> Dr. Simone van der Burg	18
Nussbaum en gezondheidszorg Dr. Yvonne Denier	28
'Medelijden binnen de grenzen van de rede' <i>Het liberaal moralisme van Nussbaum</i> Prof.dr. Willem Lemmens	35
Comparatieve Filosofie <i>"Shariputra danste van vreugde". Het Lotus Sutra als ultiem verhaal (1)</i> Dr. Edel Maex	40
Comparatieve Filosofie Berichten	44
Filosofische Praktijken <i>Filosofie en levenskunst. In gesprek met Joep Dohmen en Dick Kleinlugtenbelt</i> Drs. Leon de Haas	45
Filosofische Praktijken Berichten	49
Filosofie en Onderwijs <i>Naar een "situationale-instrumentele" benadering van architectuur. De emancipatie van "belevingswaarde" en "functionaliteit" Deel 2: Vallen en opstaan</i>	50
Filosofie en Onderwijs Berichten	55
Berichten Actuele ontwikkelingen en gebeurtenissen op het terrein van de filosofie	56
Boekbesprekingen <i>Within the Four Seas</i> door Ann Schroyens <i>Kijken en zien</i> door dr. Charles Vergeer <i>Constantijn Huygens</i> door dr. Charles Vergeer	57 57 58 59
Attenderingen Recente wijsgerige uitgaven in het Nederlands taalgebied	61
Kalender	65

Empathisch wereldburgerschap als moreel ideaal

Samenvatting

Wereldburgerschap kan heel wat verschillende betekenissen hebben. In deze bijdrage ontwikkel ik een visie van wereldburgerschap als moreel ideaal. Daartoe laat ik mij inspireren door het werk van Martha Nussbaum, en in het bijzonder haar denken over empathie, literatuur en wereldburgerschap. Ik laat zien hoe we kosmopolitisch kunnen worden in morele zin door onze verbeelding te ontwikkelen en te gebruiken, vooral ons vermogen tot empathie. Ten slotte maak ik enkele bedenkingen over de praktische, politieke implicaties van dit veeleisende moraalfilosofische project.

Inleiding

Wat is wereldburgerschap? Over welke wereld gaat het eigenlijk? En is die wereld één of wordt ze dat? Het lijkt me beter om te spreken over een proces van éénwording. Als we bedoelen dat de wereld één wordt, hebben we het over globalisering. We kunnen ten minste vier verschillende vormen van wereldburgerschap onderscheiden, elk verbonden met een vorm van globalisering. Ten eerste kan wereldburgerschap gebaseerd zijn om economische globalisering: het wereldwijde proces van toegenomen economische afhankelijkheid. Productie, arbeid, handel en consumptie krijgen een globaal karakter. In die zin zijn we wereldburgers als we met mensen van bijvoorbeeld China concurreren op de globale markt. Dit is echter niet wat we gewoonlijk met het woord burgerschap aanduiden. De politieke filosofie maakt graag (en terecht) een onderscheid tussen consumenten en burgers. Politiek burgerschap ontstaat op een platform van economische ontwikkeling: de burger is diegene die zich vrij kan maken van de economische sfeer om naar een publieke plaats te gaan waar onder gelijken over politiek kan gepraat worden. Dat is maar mogelijk omdat de zaken

goed gaan, omdat er anderen zijn die voor de burger werken. Een dergelijk proces kunnen we tenminste zien in het oude Griekenland, waar de stadstaat ontstond, en ook in de laatmiddeleeuwse steden. De filosofe Hannah Arendt maakt in *The Human Condition*¹ een onderscheid tussen de sfeer van de politiek, de sfeer van de vrijheid, enerzijds, en de sfeer van het huishouden of economie, de sfeer van de noodzaak, anderzijds. De burgers die aan politiek deden waren diegene die zich vrij konden maken van de zakelijke, economische beslommingen. Op wereldvlak kan vandaag een gelijkwaardig proces waargenomen worden: langzaam ontstaat er een globale politieke sfeer. Dit gaat echter zeer moeizaam. Velen van ons kunnen zich niet losmaken van de economische processen, die dikwijls als een onvermijdelijke noodzaak ervaren worden. We blijven voorlopig de slaven van het globale huishouden, van de globale markt. Wellicht wordt deze beweging ook tegengehouden doordat meer 'ideologische' discussies vandaag verdrongen worden door culturele. Politieke spanningen worden geïnterpreteerd als conflicten tussen 'culturen'². Bekend is Samuel Huntington's concept 'the Clash of Civilisations'³. Bovendien bestaat de angst dat politiek wereldburgerschap de creatie van een superstaat inhoudt. Maar, als we cultuur niet met politiek verbinden of zo'n superstaat afwijzen, wat willen voorstanders van kosmopolitisme dan? Bestaat er misschien zoiets als culturele globalisering? Sommigen zien culturele globalisering als het steeds homogener worden van onze cultuur, en benadrukken het belang van culturele verscheidenheid. Anderen zien net in de culturele verscheidenheid een bron van conflicten, zoals Huntington. Betekent wereldburgerschap dat we naar één globale cultuur moeten? Moet er überhaupt iets gedeeld worden, en zo ja, wat dan? Deze vra-

gen hebben ook betrekking op de moraal: hebben we een wereldmoraal nodig, en zo ja, welke dan? Mijn voorstel is nu om op deze en andere problemen verbonden met deze concepten van burgerschap te reageren door wereldburgerschap niet economisch, politiek, of cultureel op te vatten, maar moreel. Deze opvatting van burgerschap als moreel ideaal heeft wel economische, politieke, en culturele implicaties en aspecten, maar laat toch een heel eigen licht schijnen op wat we bedoelen als we zeggen dat meer wereldburgerschap gewenst is, en vermijdt problemen met politieke en culturele opvattingen. In deze bijdrage laat ik met behulp van het werk van Martha Nussbaum zien hoe het kosmopolitisch ideaal kan worden ingevuld, en hoe mensen kunnen gestimuleerd worden om wereldburgers te worden. Daarbij leg ik de nadruk op de rol die empathie kan spelen in zo'n morele ontwikkeling, en bespreek ik ook enkele moeilijkheden en bedenkingen die ik heb bij Nussbaums versie van het kosmopolitische ideaal⁴.

Stoïcijns wereldburgerschap

Nussbaum benadert vragen rond wereldburgerschap niet vanuit het perspectief van rechtstreekse politieke of maatschappelijke (radicale) verandering, zoals het geval is in het utopische denken, maar kijkt naar de ontwikkeling van individuele capaciteiten. In *For Love of Country*⁵ stelt ze een kosmopolitische opvoeding voor: we moeten kinderen en studenten leren dat ze "bovenal burgers zijn van de mensheid"⁶. Daarmee bedoelt Nussbaum niet dat we een wereldstaat moeten bouwen, een dergelijk voorstel ligt erg moeilijk in het hedendaagse en zeker het Noord-Amerikaanse politieke denken. Haar bron van inspiratie zijn de Stoïcijnen, die het buitengewone idee hadden dat we onze loyaliteit aan geen enkele wereldse macht moeten geven, dus ook niet aan een regering, maar



aan de gemeenschap die bestaat uit de "menselijkheid van alle mensen"⁷. We moeten mensen leren dat we met andere redelijke mensen verbonden zijn, dat we veel problemen kunnen oplossen als we het partijdige denken loslaten, en dat deze kosmopolitische houding intrinsiek waardevol is "omdat het in mensen erkent wat speciaal en fundamenteel is in hen, wat ons respect en onze erkenning waard is: hun hunkering naar rechtvaardigheid en goedheid, en hun capaciteit om daarover te redeneren"⁸.

Belangrijk voor Nussbaum is dat dit wereldburgerschap niet inhoudt dat we lokale gehechtheden en identificaties moeten opgeven (bijvoorbeeld etnische of religieuze identificaties). Deze zijn essentieel voor het goede leven. We moeten onszelf niet voorstellen dat we los zijn van al deze banden, maar eerder dat we omgeven zijn door een aantal concentrische cirkels⁹. De grootste cirkel is deze van de mensheid als geheel. In plaats van de onderste cirkels, onze lokale gemeenschap, op te geven, moeten we eerder *alle* mensen deel maken van een gemeenschap van dialoog. We kunnen deze stap in ons denken zetten door middel van de verbeelding, begrepen op de volgende manieren. Ten eerste kunnen we ons, zoals gezegd, voorstellen dat we omgeven zijn door de genoemde cirkels en dus ook deel uitmaken van de mensheid. We kunnen ook denken aan de wereld als een groot lichaam, wat ons doet beseffen dat alle mensen en gemeenschappen met elkaar verbonden zijn¹⁰. Ten tweede moeten we mensen stimuleren om zich het andere, verschillende in te beelden en om, zoals Nussbaum het uitdrukt, binnen te gaan in de geest (*mind*) van de ander¹¹. Dit is verbeelding begrepen als empathie. Waarom dit nodig is zal nog duidelijk worden. Op basis van de Stoïcijnse visie geeft Nussbaum vier argumenten om op we-

reldburgerschap de nadruk te leggen in de opvoeding van burgers. Telkens speelt verbeelding een cruciale rol. Ten eerste, door te leren over anderen en hun praktijken, kunnen we beter een onderscheid maken tussen wat lokaal en niet essentieel is, enerzijds, en wat gedeeld en diep is, anderzijds. Daarvoor hebben we verbeelding nodig, in het bijzonder empathie. Als we het vermogen gebruiken om ons in de andere te verplaatsen, kunnen we "naar onszelf kijken door de lens van de ander"¹². Ten tweede vragen globale problemen een globale aanpak. We moeten samenwerken want we hebben een gedeelde toekomst. Hier moet de verbeelding helpen om ons die gezamenlijke toekomst voor te stellen. Ten derde hebben we morele verplichtingen naar mensen in de rest van de wereld. Nussbaum vindt het terecht hypocriet als we de Kantiaanse, universalistische taal gebruiken maar wel ons universum beperken tot ons kleine wereldje¹³. Ook hier moeten we onze verbeelding gebruiken om ons universum te vergroten. Tenslotte moeten we nationale grenzen als arbitrair beschouwen. Waarom doen nationale grenzen onze houding van respect naar onverschilligheid omslaan? Kinderen moeten leren om nationale grenzen over te steken in hun verbeelding¹⁴.

Literatuur

Als de verbeelding als empathie zo belangrijk is, hoe kunnen we die stimuleren? Nussbaum is bekend om haar argument dat literatuur daar een belangrijke rol in kan spelen. In *Poetic Justice*¹⁵ beweert ze dat literatuur zoals *Hard Times* van Dickens ons dwingt om de ander te leren kennen. Zo zien we in dat anderen zowel gelijkend als verschillend zijn. Ze leven weliswaar in andere omstandigheden, hun verhaal is anders, maar ze zijn net als wij kwetsbare mensen. Omstandigheden kunnen altijd veranderen, en ook met ons kan het mislopen. Als we ons dat kunnen voorstellen, zo suggereert Nussbaum, dan zullen we meer om anderen geven, ook als ze sterk van ons verschillen. De literaire verbeelding is voor haar deel van een ethische houding die ons vraagt ons in te laten met het welzijn van mensen die heel andere levens hebben¹⁶. In *Cultivating Humanity* verdeelt Nussbaum daarom een empathisch wereldburgerschap: we hebben

empathie nodig om de ander te begrijpen – en niet enkel als verschillend van ons maar ook als mens die veel problemen en mogelijkheden met ons deelt¹⁷. Ze stemt volmondig in met Rousseau's idee dat een goede opvoeding iemand de contingentie van ons bestaan moet tonen. Iedereen kan pech hebben. Als we dat beseffen zullen we meer geneigd zijn ons in te laten met arme mensen. Opnieuw haalt ze literatuur aan als een manier om te laten zien dat we als mens erg afhankelijk zijn van de veranderende omstandigheden waarin we leven. Bovendien kan literatuur een stem geven aan onderdrukten en mensen we liever zouden uitsluiten van onze samenleving. Door empathie te ontwikkelen kunnen we als wereldburgers open blijven voor deze noodkreten.

Merk op dat de definitie van empathie op zich het voorwerp is van controversie. Nussbaum kiest voor een opvatting van empathie als het verplaatsen in de andere persoon, en in het bijzonder in de lijdende mens. In onze verbeelding proberen we de ervaring van de lijdende mens de reconstrueren¹⁸. Dit betekent niet dat we ons identificeren met de andere: we stellen ons wel voor hoe het zou zijn om in de plaats van de ander te zijn, maar we zijn ons ervan bewust dat er een verschil is tussen ons en die ander¹⁹. Verder hoeft empathie op zich niet gepaard te gaan met medelijden (*compassion*)²⁰. Als het gaat om een lijdende ander is dit uiteraard wel dikwijls het geval.

Moelijkheden en bedenkingen

We kunnen wel volgende bedenkingen maken bij Nussbaums argument. Ten eerste is er geen reden om ons te beperken tot *literatuur* als middel om de ontwikkeling van de moreelkosmopolitische verbeelding te stimuleren. Nussbaum sluit andere media niet principieel uit, maar literatuur draagt duidelijk haar voorkeur weg, en deze voorkeur lijkt mij eerder arbitrair. Ook andere media zoals TV, internet, en videospelen bieden mogelijkheden om empathie actief te trainen. Uiteraard zijn niet alle TV programma's, website, of games daartoe geschikt. Maar dat geldt ook voor tekst, zoals Nussbaums keuze voor (bepaalde, 19^{de} eeuwse) literatuur duidelijk maakt. We moeten dus eerder naar de inhoud kijken, en minder naar het medium. (Het

medium is zeker niet irrelevant. Zo kan geweld in videospelen versterkt worden door de specifieke kenmerken van het medium: als bijvoorbeeld de virtuele omgeving en de 'sociale' interactie tussen het spelkarakter en de andere karakters de speler volledig doen opgaan in het spel, dan is het aannemelijk dat de invloed van het virtuele geweld groter is.)

Ten tweede lijkt het soms alsof Nussbaum mogelijke problemen met culturele verscheidenheid onderschat. Het is waar dat een kosmopolitische houding ons niet vraagt onze lokale gehechtheden op te geven. Je laten leiden door het ideaal van gemeenschappelijke menselijkheid hoeft respect voor verschil niet uit te sluiten. En Kwame Anthony Appiah stelt dat we niet hoeven bang te zijn voor het verdwijnen van oude culturele vormen omdat hybridisatie (vermenging van culturen) en het creëren van nieuwe vormen de normaalste zaak ter wereld is²¹. Maar er kunnen uiteraard wel conflicten tussen 'globaal' en 'lokaal' zijn, en mensen hebben het niet altijd makkelijk met het opgeven van het oude. We kunnen wel vragen aan mensen om hun verbeelding te gebruiken en nieuwe vormen te bedenken waarin oud en nieuw samengaan, en voor die taak staan we in elk geval, maar er zullen altijd wrijvingen blijven bestaan. Wereldburgerschap blijft een moreel ideaal, het is geen utopische blauwdruk voor een totalitaire staat of een sociale wereld die zo dichtgetimmerd is dat er wel geen spanningen en conflicten meer zijn maar ook de menselijkheid verdwijnt als een soort van 'collateral damage'. In tegendeel, de nadruk op de gemeenschappelijke *menselijkheid* vraagt ons nu net om ook de menselijke vrijheid te respecteren.

Ten derde dringt zich echter toch de vraag op welke manier het ideaal dan wel gerealiseerd kan worden. De nadruk die Nussbaum legt op het stimuleren van individuele vermogens zoals empathie lijkt misschien het politiek-institutionele naar de achtergrond te verdrijven. Moeten we ons concentreren op de 'kleine' opvoeding en de 'grote' politiek laten voor wat ze is? Deze indruk is echter verkeerd als we Nussbaums denken over empathie en literatuur verbinden met de vraag van globale rechtvaardigheid, die een belangrijke plaats inneemt in haar werk. In feite

gaan wereldburgerschap en globale rechtvaardigheid samen op de volgende manieren. Ten eerste is er de reeds besproken visie dat verbeelding (begrepen als empathie) mensen kan helpen zich te realiseren dat ze net zoals de minder fortuinlijke andere ook kwetsbaar zijn. Dit besef kan dan de basis zijn om over rechtvaardigheid na te denken. In het bijzonder kan het ons motiveren om het 'difference principle' van Rawls aan te nemen. Dat principe vraagt ons om verbeteringen van de meer welgestelden ook altijd aan de minst begunstigten ten goede te laten komen. Welnu, we zijn (meer) gemotiveerd om dit te doen indien we beseffen dat we evengoed in hun plaats konden zijn, dat we eveneens aan contingentie onderhevig zijn, dat we ook kwetsbare mensen zijn. Dit zet ons aan om het principe van Rawls aan te nemen²². Er blijft echter een belangrijk probleem: wat betekent de toepassing van dit principe voor de politieke praktijk? Dat is in de politieke filosofie een discussie op zich. Wat betekent het principe op wereldvlak? Rawls zelf heeft zich in elk geval gekeerd tegen een wereldwijde toepassing van het 'difference principle', zoals voorgesteld door Thomas Pogge²³. Het standpunt van Pogge ondersteunt het kosmopolitische project en zijn benadering is complementair aan die van Nussbaum: niet enkel wegens de gedeelde focus op globale rechtvaardigheid en het probleem van de armoede, maar vooral omdat Nussbaums visie van kosmopolitisme een globale toepassing van het rechtvaardigheidscriterium *eist*. Als we het enkel binnen de eigen nationale grens toepassen, zoals Rawls voorstelt, slagen we er niet in met onze verbeelding deze grens over te steken naar anderen die toevallig ergens anders wonen maar als *mens* veel met ons gemeen hebben. Behalve naar deze filosofische weerstand kunnen we bovendien kijken naar concrete factoren die het neostoïcijnse ideaal van Nussbaum (en het hiermee verbonden rechtvaardigheidsdenken) tegenwerken. Zo zijn nationale grenzen zelf een institutionele barrière. Op die manier gaat de Nussbaumi-aanse interpretatie van Rawls die ik heb voorgesteld al meer in de richting van een bruikbaar normatief criterium. We kunnen immers politieke instituties, massamedia en educatieve projecten beoordelen op hun vermogen om de

kosmopolitische verbeelding te stimuleren. Zo kunnen we bijvoorbeeld onderzoeken of, hoe en in welke mate beelden van lijdende medemensen op televisie en internet empathisch kosmopolitisme bevorderen. Hiervoor is een multi-disciplinaire aanpak nodig.

Wat de praktische toepassing van het morele ideaal betreft kunnen we ook in het werk van Nussbaum zelf verdere aanknopingspunten vinden. Zo is ze bekend voor haar 'capabilities approach', die meer directe politiek-economische implicatie heeft. Deze benadering begon een leven als een reactie op het meten van de rijkdom van een land enkel op basis van het bruto nationaal product (BNP). Amartya Sen beargumenteerde dat we ook moeten kijken naar de kwaliteit van het leven op basis van menselijke noden. In Nussbaums versie gaat het om een normatieve theorie die uitgaat van een aantal basis 'entitlements' (dat wat aan alle mensen toekomt) die door alle regeringen zouden moeten gerespecteerd en geïmplementeerd worden. Voor haar vraagt respect voor menselijke waardigheid dat ondermeer de volgende 'capabilities' (algemeen menselijke capaciteiten) gewaardeerd worden: "het leven, de lichamelijke gezondheid, de lichamelijke integriteit, de zintuigen, de verbeelding, het denken, de emoties, de praktische rede, de verbondenheid, spel, en controle over de omgeving"²⁴. Ze gaat er echter maar al te gemakkelijk vanuit dat hierover een consensus kan groeien. Misschien is wel een filosofische consensus mogelijk, maar zoals steeds als het gaat over morele principes is er veel kans dat er onenigheid is over de toepassing in de praktijk, de toepassing op concrete gevallen. Hierover moet in de praktijk steeds opnieuw onderhandeld worden, waarbij verschillende belangen spelen. De filosofische verheldering van het moreel ideaal moet dus aangevuld worden met een analyse van de relevante politieke (machts)verhoudingen en processen, die het ideaal op uiteenlopende wijzen kunnen tegenwerken of juist helpen te realiseren. Een andere manier om Nussbaums analyse meer naar de praktische hoek te trekken (in het bijzonder naar vragen rond globale rechtvaardigheid), is terug te keren naar de discussie over Rawls, maar dit keer vanuit Nussbaums werk. In haar recente boek *Frontiers of Justice*²⁵ neemt ze het op

tegen de het contractdenken op het gebied van rechtvaardigheid, en dus ook tegen Rawls. In een andere bijdrage in deze uitgave zal dit boek uitgebreid besproken worden, maar ik wil er hier toch even op ingaan omdat (en in de mate waarin) dat helpt om de praktische implicaties van Nussbaums ideaal van wereldburgerschap beter te begrijpen. Contractdenkers gaan ervan uit dat de principes van rechtvaardigheid deze zijn die in een initiële positie van gelijkheid aanvaard zouden worden door vrije en rationele personen die hen eigenbelang behartigen. Volgens Nussbaum sluit dit mentaal mindervaliden en dieren uit. Het zegt ook niets over mogelijke gelijkheid tussen naties. Wat dit laatste betreft heb ik al gewezen op Pogge's interpretatie van Rawls. Het is wel degelijk mogelijk om het Rawlsiaanse rechtvaardigheidsdenken toe te passen op wereldvlak. Maar wat met de kritiek in verband met mentaal mindervaliden en dieren? Dat probleem kan opgelost worden door een onderscheid te maken tussen twee partijen: diegenen die het contract opstellen, die de principes ontwerpen, enerzijds, en diegenen waarop de principes van toepassing zijn. Dieren en sommige mensen (bijvoorbeeld kinderen en demente mensen) zijn moeilijk te zien als rationele volwassenen die hun eigenbelang kunnen behartigen. Maar zij kunnen wel het voorwerp zijn van het respect dat hen toekomst volgens de principes. Bovendien gaat het in het contractdenken over hypothetische, imaginaire partijen. Het gaat om een denkoefening. Wie in welk hokje zit is dan niet het punt. Belangrijk is dat de menselijke waardigheid en het welzijn van dieren in de praktijk gerespecteerd wordt, en dat de principes van rechtvaardigheid toegepast worden. Dat is misschien niet de letter, maar wel de geest van Nussbaums normatief project: een veeleisende opvatting van wereldburgerschap als een morele eis, een visie die ook tegemoet komt aan de terechte hunkering naar een meer rechtvaardige wereld. Het is aan ons om niet alleen ons zo'n wereld in te beelden, maar ook de wegen te zoeken om ze in de praktijk een stuk meer waar te maken.

Besluit

Met deze interpretatie van Nussbaum heb ik getracht een aantrekkelijk moreel ideaal te schetsen. Ik heb ook en-

kele bedenkingen gemaakt bij Nussbaums versie. In elk geval kunnen we besluiten dat de verbeelding een cruciale, noodzakelijke rol speelt in deze opvatting. Verbeelding helpt ons om onszelf (wat ons morele en politieke denken betreft) niet enkel als lid van een particuliere groep of gemeenschap te zien – wat op zich prima is – maar ook en *in de eerste plaats* als lid van de mensheid. In een wereld vol met conflicten die al dan niet terecht aan verschil en verscheidenheid worden toegeschreven, is dit nog steeds een even buitengewone en radicale idee als toen de Stoa ze formuleerde. Maar we hebben de verbeelding om grenzen te doorbreken en ons de verbondenheid met de verschillende ander voor te stellen. Zo zien we niet alleen de menselijkheid in de ander, maar ook in onszelf. We zien dat we ook kwetsbare wezens zijn, overgeleverd aan de contingentie van het bestaan. Literatuur, maar ook andere media, kunnen ons helpen (of tegenwerken) om deze gelijkheid en gelijkwaardigheid te erkennen. Bovendien kunnen we ons zo oefenen in empathie en oog leren hebben voor het *andere* in de ander. Door ons in te leven in de ander leren we ook de verschillen kennen. Het besef van eenheid en verschil kan zo bijdragen tot een betere morele gevoeligheid die tot meer rechtvaardigheid kan leiden, ook op globaal vlak. De praktijk is wel weerbarstig, wrijvingen zijn niet uit te sluiten – dat kan immers enkel in een staat die de menselijke vrijheid en daarbij ook de menselijkheid vernietigt. In de praktijk moet telkens weer opnieuw gezocht worden naar de juiste mix van eenheid en verscheidenheid, van globaal en lokaal. Het is wel belangrijk om in te zien dat er geen tegenstelling *hoeft* te zijn. Ook hoeft er geen contradictie te zijn tussen contractdenken, enerzijds, en menselijke waardigheid, gedeeltelijke en fundamentele gelijkheid, en gelijkwaardigheid anderzijds. Met wat verbeelding kunnen we ook een theorie die door hun bedenkers niet altijd zo bedoeld was inzetten in een discours over globale rechtvaardigheid. En een dergelijke rechtvaardigheid, zo blijkt uit mijn discussie van Nussbaums werk, is een belangrijke eis van een welbegrepen kosmopolitisch ideaal.

Mark Coeckelbergh

Noten

- 1 Arendt, H. *The Human Condition*, 1958.
- 2 Dank aan Sjaak Koenis om mij hierop te wijzen.
- 3 Huntington, S. P. 'The Clash of Civilizations?' in *Foreign Affairs* Vol. 72 (3), zomer 1993, p. 22-49.
- 4 In mijn boek *Imagination and Principles* bied ik een uitgebreidere argumentatie.
- 5 Nussbaum, M. *For Love of Country*, 1996, p. 6. Deze en andere citaten zijn door de auteur (vrij) vertaald uit het Engels.
- 6 *Ibid.*, p. 6.
- 7 *Ibid.*, p. 7.
- 8 *Ibid.*, p. 8.
- 9 *Ibid.*, p. 9. Ook in het recente werk van Kwame Anthony Appiah vinden we het argument dat wereldburgerschap perfect kan samengaan met culturele verscheidenheid en culturele vermenging (hybridisatie). Zie Appiah, K.A. *Cosmopolitanism*, 2006. Ook Seyla Benhabib gelooft niet in de zuiverheid van culturen. In haar denken over de spanning tussen het kosmopolitische en het lokale is er een bijzondere aandacht voor de rechten van vreemdelingen in een democratie. Zie Benhabib, S. *Another Cosmopolitanism*, 2006.
- 10 Nussbaum, M. *For Love of Country*, 1996, p. 10.
- 11 *Ibid.*, p. 9-10.
- 12 *Ibid.*, p. 11.
- 13 *Ibid.* p. 13.
- 14 *Ibid.* p. 15.
- 15 Nussbaum, M. *Poetic Justice*, 1995, p. 5.
- 16 *Ibid.*, p. xvi.
- 17 Nussbaum, M. *Cultivating Humanity*, 1997, p. 85.
- 18 Nussbaum, M. *Upheavals of Thought*, 2001, p. 327.
- 19 *Ibid.*, p. 328.
- 20 *Ibid.*, p. 329.
- 21 Appiah in zijn bijdrage in *For Love of Country*, p. 22-23.
- 22 Een uitvoerige argumentatie is te vinden in mijn boek *Imagination and Principles*, 2007.
- 23 Zie bijvoorbeeld Pogge, T. *World Poverty and Human Rights*, 2002. Voor de visie van Rawls zie *The Law of Peoples*, 1999.
- 24 Nussbaum *Frontiers of Justice*, 2006, p. 76-8.
- 25 *Ibid.*

Dr. Mark Coeckelbergh is als universitair docent verbonden aan de afdeling Wijsbegeerte van de Universiteit Twente. Hij is de auteur van *Imagination and Principles* (2007), *The Metaphysics of Autonomy* (2004) en *Liberation and Passion* (2002), en publiceert over verbeelding, techniekethiek, en politieke filosofie in verschillende internationale tijdschriften.